



Original Article



# Muslims and Health Knowledge in Islamic Civilization; Compositions and Innovations: A Statistical Study

Behrouz Shourcheh<sup>1,2\*</sup> , Mohamad Karim Saberi<sup>2</sup>

1. Department of Islamic Education, Hamedan Faculty of Medical Sciences, Hamedan, Iran
2. Asadabad Faculty of Medical Sciences, Asadabad, Iran
3. Department of Medical Laboratory Sciences, Hamadan University of Medical Sciences, Hamadan, Iran

## Abstract

### Article history:

**Received:** 31 January 2023

**Revised:** 15 February 2023

**Accepted:** 13 April 2023

**ePublished:** 29 June 2023

**\*Corresponding author:** Behrouz Shourcheh, Department of Islamic Education, Asadabad University of Medical Sciences, Hamadan, Iran.

Email: Shourcheh61@gmail.com

**Background and Objective:** What is known as the Islamic medical system in the midst of Islamic civilization is indebted to the efforts and investigations of Muslim physicians, who put an end to the Arabic period of Greek medicine by devising new methods and writing of the past. The present study aimed to demonstrate the contribution of Muslim physicians to the development of medical knowledge in the middle period of Islamic civilization by analyzing their outstanding and innovative works.

**Materials and Methods:** The data of this study were collected through library search and analyzed by descriptive and statistical methods. Accordingly, by referring to reliable sources of medical history, the books of *Tabaqat al-Atebba* and other works of Muslim doctors in authorship and innovation have been categorized and analyzed and then displayed using a table of their numbers. The works of Muslim physicians in authoring and innovation are categorized and analyzed by reference to the books of *Atataba* and other authentic historical sources and then displayed using tables.

**Results:** According to the findings of this study, out of the 850 prominent medical works cited in the sources mentioned above, more than 550 were mapped by Muslim physicians from the third century (after the translation movement) to the sixth century. Much of this writing has been innovative in the areas of disease diagnosis and treatment, education, medical encyclopedias, physicians' biographies, pharmaceutical compositions, and tools and equipment.

**Conclusion:** Muslim physicians in the middle period of Islamic civilization, especially between the third and sixth centuries AH, were able to take an important step forward in developing this science by producing 550 outstanding medical works that were sometimes valuable and influential worldwide. These writings, which consisted mainly of innovative content in the field of criticism of past scientific works, diagnosis and treatment of diseases, education, medical encyclopedias, the history of physicians and sages, and pharmaceutical compounds, played an important role in ending the Arabian period of Greek medicine, as well as the rise and fall of Islamic medicine (the new medical system in Islamic civilization).

**Keywords:** Islamic Civilization, Medical Compilation, Muslim physicians

**Please cite this article as follows:** Shourcheh B, Saberi MK. Muslims and Health Knowledge in Islamic Civilization; Compositions and Innovations: A Statistical Study. *J Religions & Health*. 2023; 1(2): 46-52. DOI: 10.32592/johe.1.2.46



## مسلمانان و دانش سلامت در تمدن اسلامی؛ تألیفات و نوآوری‌ها: پژوهش آماری

بهروز شورچه<sup>۱\*</sup> ، محمد کریم صابری<sup>۲</sup>

۱. گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم پزشکی همدان، همدان، ایران
۲. دانشکده علوم پزشکی اسد آباد، اسد آباد، ایران
۳. گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی پزشکی، دانشکده پیراپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی ابن سینا، همدان، ایران

### چکیده

**سابقه و هدف:** آنچه با عنوان نظام پزشکی در تمدن اسلامی شناخته می‌شود، بیش از هرچی، ز مرهون کوشش و پژوهش پزشکان مسلمانی بود که با انجام تألیفات و ابداع روش‌ها، دوره عربی طب یونانی را که نتیجه ترجمه آثار گذشتگان بود، به پایان خود نزدیک کردند. این پژوهش بر آن است که با واکاوی و احصای تألیفات برجسته و نوآورانه پزشکان مسلمان، سهم آنان را در پی‌ریزی و توسعه دانش پزشکی در دوره میانه تمدن اسلامی نشان دهد.

**مواد و روش‌ها:** داده‌های این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای گرد آمده و به روش آماری و توصیفی تحلیل شده است. بر این اساس، با مراجعه به منابع معتبر تاریخ پزشکی، کتاب‌های طبقات‌الاطبا و دیگر آثار پزشکان مسلمان در تألیف و نوآوری، دسته‌بندی و تحلیل شد. سپس با استفاده از جدول، شمار آن‌ها نمایش داده شده است.

**یافته‌ها:** بنابر یافته‌های این پژوهش، از مجموع تقریبی ۸۵۰ تألیف طبی معتبر که در منابع مذکور آمده‌اند، حدود ۵۵۰ اثر نگاشته پزشکان مسلمان، به‌ویژه از سده سوم (تقریباً پس از نهضت ترجمه) تا پایان سده هفتم بوده است. عمده این تألیفات حاوی محتوایی نوآورانه در حوزه تشخیص و درمان بیماری‌ها، آموزش، نقد آثار گذشتگان، دایره‌المعارف‌های طبی، ترکیبات دارویی و ابزار و تجهیزات بوده‌اند که نقش‌آفرینی متون طبی ترجمه‌شده را محدود کردند.

**نتیجه‌گیری:** پزشکان مسلمان در تمدن اسلامی توانستند با تألیف حدود ۵۵۰ اثر برجسته طبی که ارزش و تأثیرگذاری جهانی داشتند، گام مهمی در پیشبرد و توسعه این علم بردارند. این تألیفات که بیشتر حاوی محتوایی نوآورانه در حیطه نقد آثار علمی گذشتگان، تشخیص و درمان بیماری‌ها، آموزش، دایره‌المعارف‌های پزشکی، شرح حال طبیبان و حکیمان، ترکیبات دارویی و ... بودند، نقش مهمی در پایان دادن به دوره عربی طب یونانی و پی‌ریزی و شکوفایی نظام نوین پزشکی در تمدن اسلامی داشتند.

**واژگان کلیدی:** پزشکان مسلمان، تألیفات طبی، تمدن اسلامی

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۱۱

تاریخ ویرایش مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۲۶

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۱/۲۴

تاریخ انتشار مقاله: ۱۴۰۲/۰۴/۰۸

تمامی حقوق نشر برای دانشگاه علوم پزشکی همدان محفوظ است.

\* نویسنده مسئول: بهروز شورچه، گروه مطالعات اسلامی، دانشکده علوم پزشکی اسدآباد، همدان، ایران  
ایمیل: Shourcheh61@gmail.com

استناد: شورچه، بهروز؛ صابری، محمدکریم. مسلمانان و دانش سلامت در تمدن اسلامی؛ تألیفات و نوآوری‌ها: پژوهش آماری. مجله بین رشته ای دین و سلامت ابن سینا، بهار ۱۴۰۲؛ (۲): ۵۲-۴۶.

### مقدمه

ترجمه شد [۲]. نتیجه این کار، نقش‌آفرینی پررنگ آثار ترجمه‌شده در فضا سازی علمی سده‌های ابتدایی تمدن اسلامی در حیطه پزشکی بود. اگرچه این موضوع در آشنا ساختن مسلمانان با بنیادهای پزشکی علمی آن دوران مؤثر بود، سیطره بینش و تفکر ترجمه‌ای و تقلید از اصول و روش‌های پیشینیان باعث ایستایی در این علم شد. از آنجاکه تألیف هم یکی دیگر از مؤلفه‌های شکل‌دهی

ورود متأخر مسلمانان به فراگیری علوم تجربی و طبیعی بنابر اولویت علوم نقلی نزد آنان، اشتغال آنان به فتوحات در دهه‌های اولیه و نیز نگرش برخی از حکمرانان مسلمان به علوم و پرداختن به آن [۱]، بستر ساز حضور فعالانه غیرمسلمانان در ترجمه آثار طبی گذشتگان به زبان قابل استفاده مسلمانان شد، به نحوی که تقریباً همه آثار پزشکی تمدن‌های گذشته، به‌ویژه یونان، به‌دست آنان

و پیشبرد علوم پزشکی در دوره میانه تمدن اسلامی و وجه کامل‌تر و مترقی‌تر توسعه از نظر محتوای ابداعی و نوآورانه بوده است، بررسی این آثار و کتب تألیف‌شده در حوزه علوم پزشکی اهمیت دارد تا از این رهگذر، ضمن مشخص شدن تعداد تألیفات معیار و معتبر، سهم پزشکان مسلمان در توسعه و ترقی این مؤلفه پیشرفت دانش پزشکی در دوره تمدن اسلامی مشخص و نمایان شود که پزشکان مسلمان با تألیف و نوآوری‌های خود در توسعه نظام پزشکی در تمدن اسلامی نقش محوری داشته‌اند.

## روش کار

این پژوهش یک مطالعه تحلیلی-توصیفی است که به روش کتابخانه‌ای انجام شده است. بر این اساس، با مراجعه به منابع معتبر تاریخ پزشکی، فهرست کتاب‌ها و آثار پزشکی، منابع زندگینامه‌ای و شرح‌حال‌ها، طبقات‌الاطبا و آثاری بررسی شدند که حاوی داده‌هایی درباره تألیف و نوآوری در حیطه پزشکی و از نظر گستره زمانی، مربوط به سده‌های اول تا دهم هجری بودند و از نظر مکانی، شامل سرزمین‌های اسلامی می‌شدند. معیار ورود به بحث، جمع‌آوری آن دسته از داده‌هایی بود که در منابع طبقات‌الاطبا و فهرست‌ها وجود داشت. بر این اساس، طبقات‌الاطبا و الحکما ابن جُلجل (د. ۳۳۲ هـ)، الفهرست ابن ندیم (د. ۳۸۵ هـ)، تاریخ‌الحکما اثر ابن قفطی (د. ۶۴۲ هـ)، عیون‌الأنباء فی طبقات‌الاطبا ابن ابی أصیبعه (د. ۶۶۸ هـ)، کشف‌الظنون عن اسامی کتب و الفنون تألیف حاجی خلیفه (د. ۱۰۶۷ هـ) و ذیل عیون الانبا من سنه ۶۵۰ هجری الی یومنا هذا تألیف أحمد عیسی بک (د. ۱۲۹۳ هـ) بررسی شدند. داده‌های مربوط به مؤلفان و تألیفات آنان و نوآوری‌ها، استخراج و در جدول جداگانه ثبت شد. سپس با استفاده از جدول، تعداد این آثار نمایش داده شد.

## نتایج

### تألیفات شاخص پزشکان مسلمان بر اساس حیطه و موضوع

کتاب فردوس الحکمه فی الطب تألیف علی بن سهل طبری (متوفی ۲۶۰ ق) را باید سرآغازی برای دوران تألیف و تصنیف آثار پزشکی در تمدن اسلامی دانست؛ چراکه پیش از آن، عمده آثار طبی یا ترجمه‌ای از کتب پیشینیان بود یا شرح و تلخیص و تفسیری از آنان بود. اگرچه این کتاب از نظر ارزش علمی مورد انتقاد قرار گرفته است [۳]، ارزش آن به‌عنوان اثری متقدم و ساختارمند همچنان پابرجاست.

محمدبن زکریای رازی (متوفی ۳۱۳ ق.) با تألیف کتاب الشکوک علی الجالینوس، مرجعیت علمی بلافصل یونانیان در پزشکی را نزد دیگران دچار تردید کرد و با خلق آثار ارزشمند فراوانی چون الحاوی فی الطب، المنصوری فی الطب، رساله ما الفارق، رساله الجدری و الحصبه و بسیاری آثار دیگر، روند تألیف آثار پزشکی را از نظر کمی و کیفی ارتقا داد. امانت‌داری محمدبن زکریای رازی در ارجاع و

استناد به اندیشمندان پیش از خود، منابع او را در سطح قابل تحسینی از اعتماد در بین پژوهشگران تاریخ پزشکی قرار داده است. کتاب تجارب الییمارستانی از دیگر آثار محمدبن زکریای رازی است که ضمن شرح ویژگی و مزایای بیمارستان، نشان می‌دهد که این دانشمند مسلمان شایسته لقب طبیب بالینی در تمدن اسلامی است. این اثر مورد توجه ویژه فؤاد سزگین، مورخ و محقق معاصر نیز قرار گرفته که در جلد سوم اثر خود به آن پرداخته است.

پزشکان مسلمان دوره میانه تمدن اسلامی با تألیف کتاب‌هایی مثل مختصرات، متوسطات و مطولات که به نوعی منبع آموزش پزشکی محسوب می‌شدند، در توسعه و تحول دانش پزشکی نقش برجسته‌ای داشتند [۴]. همچنان که عمده دایره‌المعارف‌های پزشکی هم محصول تلاش این گروه است. الأبنیه عن حقایق الأدویه شاید اولین کتابی است که به زبان فارسی در موضوع داروشناسی نگاشته شده است. نویسنده این کتاب ابومنصور موفق هروی است که طب را در قرن چهارم هجری در هند فراگرفت.

التصریف لمن عجز عن تألیف اثر ابوالقاسم خلف بن عباس زهراوی است که در واقع یک دایره‌المعارف بزرگ پزشکی است. این جراح و داروشناس برجسته مسلمان پایان قرن چهارم، بسیاری از آگاهی‌های طبی را در این کتاب سی جلدی خود ارائه داده است. جلد سی‌ام این اثر که احتوا بر جراحی و ابزارها و روش‌های آن دارد، برای دانشجویانی که درصدد پژوهش تطبیقی در حیطه جراحی و ابزارهای آن در گذشته و حال هستند، بسیار مفید است. کتاب تقویم الأبدان فی تدبیر الإنسان (منهاج البیان فی تقویم الأبدان) نوشته یحیی بن عیسی بن جزله، پزشک قرن پنجم هجری است. او با روشی متفاوت در این کتاب ویژگی و دانستنی‌های لازم هر بیماری از جمله نام بیماری، نشانه، منطقه، مزاج، سن، فصل، علت، و ... را در جدولی ثبت کرده است. او با این روش توانسته است حدود ۳۵۲ بیماری را توضیح دهد.

تحفه سعديه اثر قطب‌الدین محمود بن مسعود بن مصلح شیرازی، طبیب و فیلسوف برجسته قرن هفتم هجری است. این کتاب که شرحی جامع بر قانون ابن‌سینا است، از آنجاکه به سعدالدوله ابهری، طبیب یهودی‌تبار دربار ایلخان اهدا شد، تحفه سعديه نام گرفت. در این دوره کتابی دیگر به نام تنگسوق‌نامه ایلخانی به‌دست وزیر توانمند رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۶۴۵-۷۱۸ هـ) به زبان فارسی تألیف شد. این اثر پزشکی در چهار فصل، قواعد علم طب، نبض، تشریح عروق و چگونگی درمان بیماری‌ها را شرح و توصیف کرده است. کتاب مصالح الأبدان و الانفس تألیف ابوزید بلخی نیز از نظر برقرار کردن ارتباط بین سلامت جسمی و روانی اهمیت دارد.

برآمدن آل‌بویه (حکومت ۳۲۰-۴۴۷ ق) اسباب و شرایط رشد و تکاپوی علمی را در بخش‌هایی از سرزمین‌های اسلامی فراهم کرد که تحت تأثیر و مدیریت این سلسله بودند. در حوزه پزشکی و علوم وابسته نیز بسیاری از تألیفات ارزشمند در این دوره به وجود آمدند. آثاری در زمینه داروشناسی، مالیخولیای و جانورشناسی به‌دست أحمد

ذخیره خوارزمشاهی به حدی از محتوای علمی برخوردار بود که کتاب‌های الاغراض الطبییه در داروسازی، حُفّی علایی به‌منظور استفاده حکمرانان و یادگار برای بهره‌مندی عموم مردم از آن اقتباس شد. کتاب الفصول نوشته ابن میمون قُرطبی، حاوی سخنانی از پزشکان برجسته تاریخ است. کتاب الأسباب و العلامات نوشته نجیب‌الدین سمرقندی (متوفی ۶۱۹ ق) پس از شرحی که نفیس بن عوض کرمانی بر آن نگاشت، شهرت یافت. ابن نفیس که سه قرن قبل از میگل سروتو، گردش ریوی یا همان گردش کوچک خون را کشف کرد، بزرگ‌ترین شارح آثار ابن‌سینا شناخته می‌شود. در غرب سرزمین‌های اسلامی نیز آثاری تألیف شدند که زمینه تحول پزشکی و علوم وابسته را فراهم کردند. شاید بتوان کتاب طب العرب نوشته عبدالملک بن حبیب سلمی البیری را جزء نخستین نگاهشده‌های پزشکی آن سرزمین به شمار آورد که بیشتر گزارشی از طب عامیانه عرب‌ها بود. نخستین پزشک برجسته سرزمین‌های غربی جهان اسلام، اسحاق بن عمران ملقب به سَم‌الساعه بود. این پزشک مسلمان با تألیف کتاب المالیخولیا بیش از دیگر آثارش شهرت یافت [۵].

در این زمان، نگارش رساله‌های مفرده یا تک‌نامه‌هایی چون رساله فی التحرز من الزکام، رساله فی الوباء، رساله فی تحقق سوء المزاج و ... نیز رواج گسترده یافت. از نظر کمی، تا حدود پایان قرن چهارم هجری، بر پایه بررسی‌های ال‌ندیم در الفهرست، بیش از ۳۰۰ اثر معتبر به‌دست پزشکان سده‌های اول تا چهارم هجری تألیف شده است. برخی از این پزشکان توانمندی، مهارت و نقش بیشتری در تألیف آثار پزشکی داشتند؛ مثلاً ابن‌ندیم از دو پزشک برجسته، محمدبن زکریای رازی و ابن‌سینا، بیش از ۲۰۰ اثر ارزشمند نام می‌برد. در جای دیگر، ۹۰ اثر مهم پزشکی دیگر را از آن ۱۹ پزشک غیر از آن دو می‌داند. اسامی بسیاری از پزشکان مسلمان و آثار معروف آنان در تاریخ حکماء ابن قفطی [۶] و عیون الأبناء ابن ابی‌اصیبه [۷] ذکر شده است که در جدول ۱ به آنان اشاره شده است.

بن محمد بن ابی‌الأشعث (متوفی ۳۶۰ ق)، پزشک برجسته ایرانی تألیف شد. کتاب معالجات البقراطیه تألیف ابوالحسن طبری از نظر شناساندن عامل بیماری پوستی جَرَب (گری) برای نخستین بار در جهان، ارزش و اعتبار علمی دارد. کتاب الکامل فی الطب اثر ابن مَنْدویّه اصفهانی و کامل الصناعه الطبییه یا همان کتاب الملکی نوشته ابوالقاسم علی بن عباس مجوسی اهوازی از دیگر آثار ارزشمند محسوب می‌شوند. کتاب کامل الصناعه الطبییه، توازن شایسته‌ای بین پزشکی نظری و عملی برقرار کرد. در جای‌جای این کتاب نقد آثار طبیی پزشکان گذشته چون بقراط، جالینوس، فولس اجنیطی و حتی محمدبن زکریای رازی به چشم می‌خورد.

در حوزه زبان فارسی، کتاب هدایه المتعلمین اثر اخوینی بخاری قدیمی‌ترین کتابی است که به دلیل احتوا بر اصطلاحات فارسی، شایسته توجه و اهمیت است. الغنی و المُنّی کناش مجموعه‌ای است که ابومنصور حسن بن نوح قمری، پزشک نامدار دربار سامانیان آن را تألیف کرد. این اثر در شبه‌قاره هند تا سده‌ها رواج داشت. کتاب ارزشمند ماده البقاء یاصلاح فساد الهواء و التحرز من ضرر الأبناء با موضوع کیفیت پیشگیری از بیماری‌های فراگیر، نوشته محمدبن احمدبن سعید تمیمی، پزشک و داروشناس برجسته قرن چهارم، از دیگر تألیفات طبیی این دوره است.

شمار تألیفات ابن‌سینا، پزشک برجسته تمدن اسلامی که تا قرن‌ها پزشکی جهان را متأثر ساخت، فرصت مجزایی می‌طلبد. کتاب القانون فی الطب او به‌عنوان دایره‌المعارف بزرگی در طب نه فقط در دنیای اسلام، بلکه در اروپای لاتین نیز تا شش سده معتبرترین مأخذ به شمار می‌رفت. ساختار عالی و ترتیب شایسته مطالب آن، شهرت آثار جالینوس، الحاوی فی الطب محمدبن زکریای رازی و نیز کامل الصناعه اهوازی را تحت تأثیر قرار داد. ابن‌سینا در تألیفات متعدد طبیی خود، بسیاری از شیوه‌های جدید تشخیص و درمان را ارائه داده است.

ذخیره خوارزمشاهی تألیف سید اسماعیل جرجانی به‌عنوان اثری فارسی، پزشکی حوزه زبان فارسی را رونق بخشید. کتاب

جدول ۱. تعدادی از آثار و تألیفات طبیی برجسته پزشکان مسلمان برحسب سده تألیف

ردیف	نام اثر	مؤلف	سده هجری
۱	کتاب سموم، الطب الکبیر، الادویه المفرده، العین، المجسّه، التشریح، الباه الکبیر، الجمل و الآراء فی انتخاب الادویه	جابر بن حیان	سده دوم هجری
۲	۲۰ تألیف طبیی از جمله تاریخ الأطباء، التریاق، معرفه البول، المختصر فی الطب، الادویه المسهلّه، العلاج بالحدید، الادویه المفرده لاطینی فردوس الحکمه، کناش الحضرة، منافع الادویه والأطعمه، إرفاق الحیاه، حفظ الصحه، کتاب فی الحجامه، کتاب فی ترتیب الادویه، کتاب فی الحجامه	إسحاق بن حنین	سده سوم هجری
۳	معالجات البقراطیه	احمدبن محمد طبری	سده چهارم هجری
۴	التجارب - التریاق	محمدبن خالد بن برمک	سده دوم هجری
۵	۱۱۵ کتاب طبیی از جمله الحاوی فی الطب (بزرگ‌ترین دانشنامه پزشکی جهان اسلام)، المنصوری فی الطب، ما الفارق (درباره چگونگی تشخیص بیماری‌هایی با علائم بالینی یکسان و مشابه)، رساله الجدری و الحسبه (برای اولین بار تفاوت دو بیماری آبله و حسبه را بیان کرده است)، رساله زکام،	محمدبن زکریای رازی	سده سوم و چهارم

			کتاب الکسر، کتاب الرئه، کتاب الفالج، اللقوه، کتاب التقسیم العلل، کتاب برءالساعه، الطب الملوکی، الأطمعه المرضی، رسالته فی محنه الطیب، کتاب فی القولنج، کتاب فی الرد علی الجالینوس، منافع الأغذیه و دفع مضارها، کبیر فی النفس، الصغیر فی النبض، کتاب فی الشرف العضد، الأعضاء الاکمه لجالینوس، کتاب فی استفراغ لمحمومین قبل النضج، کتاب فی المنتقل، و ...؛ ۲۳ رساله از جمله محنه الطیب، المشجر فی الطب، فی العطش، فی العلل المشکله، فی الحادئه علی ظاهر الجسد و
۶	ابن سینا	ابن سینا	۹۵ اثر طبی برجسته از جمله القانون فی الطب، الأدوية القلبیه، دفع المضار الکلیه للابدان الإنسانیه، رساله فی العروق المفسوده، رساله فی السوداء، رساله فی التشریح الأعضاء، رساله فی الباه، دستور الطب، قوابین و معالجات طبیه و مخاطبات و مقالات، رساله فی تدارک الخطأ الواقع فی الطب، الحراره الغریزیه، کتاب فی القوی الإنسانیه و ...
۷	علی بن عباس مجوسی اهوازی	علی بن عباس مجوسی اهوازی	کامل الصناعه الطیبیه (طب ملکی، القوانین)، اهوازی در این کتاب به نقد و رد عالمانه بسیاری از آثار و نظریات بقراط، جالینوس، فولس اجانیطی، رازی و ... پرداخته است.
۸	ابوریحان بیرونی	الصیدنه	
۹	یعقوب بن إسحاق الکندی (فیلسوف العرب)	یعقوب بن إسحاق الکندی (فیلسوف العرب)	۳۳ کتاب از جمله الطب الروحانی، الطب البقراتی، کتاب فی الغذاء و الدواء، الأیخره المصلحه، کیفیه اسهال الأدوية، کتاب فی علتة نفث الدم و علاجها، تدبیر الأضحاء، اشفیه السموم، کتاب فی بحارین الأمراض و علاجها، کتاب فی عضه الکلک کلب، کتاب فی القراباذین و چند رساله از جمله رساله فی الفرق بین الجنون العارض من مس الشیاطین و بین ما یکون من فساد الأخلاط، رساله فی الايضاح العله و ...
۱۰	ابوالقاسم زهراوی	ابوالقاسم زهراوی	التصریف لمن عجز عن تألیف
۱۱	قلانسی	قلانسی	قراباذین
۱۲	أبو الحسن علی بن رضوان	أبو الحسن علی بن رضوان	حدود ۵۰ کتاب و رساله طبی از جمله شرح کتاب النبض الصغیر لجالینوس، شرح کتاب جالینوس إلی إغلوکن، شرح کتاب المزاج لجالینوس، الاصول الطب، رسالته فی الجذام، تتبع المسائل الحنین، مقاله فی الباه و ...
۱۳	شرف الدین اسماعیل جرجانی	شرف الدین اسماعیل جرجانی	ذخیره خوارزمشاهی، خُفی علایی، الأغراض الطیبیه، یادگار علایی، زبده الطب کتاب التعلیمات فی الطب، شرح الأرجوزه شیخ الرئیس فی الطب، جامع کتاب ارسطاطالیس فی الحمیات، مقالته فی المزاج، فی حمیات العفن، فی التریاق
۱۴	ابن رشد	ابن رشد	
۱۵	ابومنصور حسن بن نوح قمری	ابومنصور حسن بن نوح قمری	الغنی و المُنی، معالجات منصور، مقاله فی الإستسقاء، رساله فی الحُمیات، رساله فی الأمراض الصدر، کتاب التنویر فی اصطلاحات الطیبیه
۱۶	ابن جزله، شرف الدین ابوعلی یحیی بن عیسی بغدادی	ابن جزله، شرف الدین ابوعلی یحیی بن عیسی بغدادی	منهاج البیان فی ما یتعلمه الأنسان، الإشاره فی تلخیص العباره من القوانین الطیبیه، تقویم الأبدان فی تدبیر الإنسان، کتاب فی فضائل الطب
۱۷	ابن بیطار	ابن بیطار	مفردات الأدوية
۱۸	غافقی	غافقی	مفردات الأدوية
۱۹	داود بن عمر انطاکی	داود بن عمر انطاکی	۱۵ کتاب پزشکی از جمله بغیه المحتاج فی الطب، لطائف منهاج فی الطب، استغناء العلل، مجمع المنافع البدنیه، شرح قانون ابن سینا و ...
۲۰	دمیری	الحيوان	
۲۱	عمرو بن جاحظ	الحيوان	
۲۲	ابو حنیفه دینوری	النبات	
۲۳	إسحاق بن عمران البغدادی	إسحاق بن عمران البغدادی	المفرده الأدوية، العنصر و التمام، کتاب فی الأستسقاء، کتاب فی الأدوية الشافییه، کتاب فی الفصد، فی النبض، فی طبقات العین، فی البول
۲۴	ابن جزار أبوجعفر أحمد بن أبي خالد	ابن جزار أبوجعفر أحمد بن أبي خالد	حدود ۳۰ تألیف طبی از جمله کتاب فی علاج الأمراض، فی الأدوية المفرده، فی الأدوية المركبه، العده لطول العمر، کتاب فی المعده و أمراضها و مداواتها، الکل و المثان، طب المشایخ، فی مالیحولیا و ...
۲۵	ابن واهد أبومطر عبد الرحمن بن	ابن واهد أبومطر عبد الرحمن بن	الأدویه المفرده، الوساد فی الطب، مجربات فی الطب، تدقیق النظر فی علل

محمد	حاسته البصر
ابن زهر اشبیلی	التیسیر فی المداواه و التدبیر، الأغذیه، العلل، جامع اسرار الطب فی مرض البرص و البهق، العلل، التریاق، جامع الاسرار الطب، الإقتصاد فی الاصلاح الانفس و الأجداد
ابن نفیس	الشامل فی الطب، المهدب فی الکحل، المختار من الأغذیه، شرح فصول بقراط، شرح قانون ابن سینا، شرح تشریح جالینوس، تفاسیر علل و الأسباب، جامع الدقائق فی الطب، رساله عوارض الأطفال، الموالید الثلاثه
ابن هبل بغدادی	الطب الجمال، المختار فی الطب
بهاءالدوله رازی	خلاصه التجارب
حاجی زین العطار	اختیارات بدیعی
ضیاءمحمدمسعود رشید زنگی	مجموع ضیائی
شهاب بن عبدالکریم ناگوری	طب شهابی، شفاء خانی، شفاء الأمراض، طب صدیقی

## بحث

شجاعت علمی پزشکان تمدن اسلامی و برانگیختن تعجب مؤمنان مکتب پزشکی جالینوس، باید نشان‌دهنده رخ دادن پدیده‌ای در طب و طبابت به نام تألیف و نوآوری بوده باشد؛ دوره‌ای که آغازگر خلاقیت و ابداع در پزشکی تمدن اسلامی شد. اگرچه محمدبن زکریای رازی از نظر تئوری بیماری‌ها پیرو جالینوس بود، نگاه نقادانه و مبدعانه او را بر آن می‌داشت که مثلاً با نادرست خواندن نظریه بینایی جالینوس و اقلیدس، برای اولین بار از تنگ شدن مردمک چشم هنگام برخورد با نور صحبت کند. جابرین حیّان (متوفی ۱۹۴ ق) که علاوه بر مهارت در علم کیمیا، پزشک توانمندی نیز بود [۸]، با ابداع نظریه تعادل (بین پزشکی عملی و نظری)، پزشکی صرفاً تجربی را به پایان خود نزدیک ساخت [۹].

به نظر می‌رسد در آن دوران، تفهیم این مسئله که طب علاوه بر جنبه عملی و تجربی، جنبه مهم‌تری به نام نظر و تئوری هم دارد، کار آسانی نبوده است و معتقدان به این نظریه - که به نوعی بستر نوآوری و شکوفایی است - با مقاومت‌هایی روبه‌رو می‌شده‌اند. دلیل این سخن، تلاش حدود دو سده بعد ابن سینا (متوفی ۴۱۶ ق) در مقدمه کتاب قانون برای تفریق بین نظر و عمل در پزشکی است و این که علم درمان دو بخش دارد؛ علم به اصول و مبادی آن و علم به چگونگی کاربرد آن؛ موضوعی که مورد تأیید پژوهشگران بعدی نیز قرار گرفت. احتمالاً این پزشک مسلمان به پشتوانه همین نگرش علمی و نوآورانه خود توانست به ابتکارات و خلق مفاهیم جدیدی دست بزند که نام و آثار او را نه تنها در دنیای اسلام، بلکه در اروپای لاتین تا ۶ سده ماندگار و منشأ اثر بود. تحلیل و تعلیل او از التهاب سینه، مسری بودن سل، ناقل بودن آب و خاک، عوارض پوستی، بیماری‌ها و انحراف‌های جنسی، بیماری‌های عصبی و مسائل روانی، در کنار آثار تألیفی بزرگی چون القانون فی الطب، شهرت جالینوس را تحت‌الشعاع قرار داد.

نگاهی به توضیح و روش‌هایی که ابوالقاسم خلف بن عباس زهراوی (متوفی ۴۰۲ ق)، پزشک و جراح مسلمان در کتاب التصریف لمن عجز عن تألیف درباره شیوه‌های زایمان و سخت‌زایی دارد، در مقایسه با آنچه پزشک قبل از او، علی بن ربن طبری در کتاب فردوس الحکمه در این باره به‌دست می‌دهد، نشان‌دهنده سیر تحول در نگرش

هدف این پژوهش بررسی تألیفات طبی پزشکان مسلمان در سده‌های اول تا دهم هجری در تمدن اسلامی بود. نتایج نشان داد پزشکان مسلمان با تألیف بیش از ۵۵۰ اثر برجسته پزشکی و علوم وابسته از مجموع هشتصد و اندی تألیف، نقش بی‌بدیلی در توسعه و تحول دانش پزشکی در تمدن اسلامی داشتند. اگر این تألیفات را بر اساس موضوع و محتوا به حیطه‌هایی چون نقد و رد شیوه‌های طبی کهن، تشخیص‌ها و درمان‌های جدید، حیطه‌های آموزشی و بنیادی، کناش‌ها (مجموعه‌ها)، کتاب اخلاط و ترکیبات دارویی تقسیم کنیم، به‌جز در حوزه کناش‌ها، اخلاط و ترکیبات دارویی، در سایر حوزه‌ها نقش‌آفرینی پزشکان مسلمان برجسته به نظر می‌رسد. ضمن اینکه کتاب‌هایی با عنوان طبقات الاطبا و شرح حال پزشکان و طبیبان تقریباً از آثار ویژه این پزشکان محسوب می‌شود.

از نظر پراکندگی زمانی نیز سده‌های چهارم تا ششم بیشترین تعداد این تألیفات را به خود اختصاص داده است. البته این دوره زمانی تقریباً با دوره شکوفایی علمی تمدن اسلامی نیز منطبق است. بخش زیادی از فعالیت‌های علمی طب در سده‌های اولیه تمدن اسلامی معطوف به ترجمه آثار پزشکی پیشینیان بود که در این امر پزشکان غیرمسلمان ساکن در سرزمین‌های اسلامی پیشگام بودند. در حوزه درمانگری و تأمین سلامت نیز عمده فعالیت‌های درمانی پزشکان حاذق، در دربارهای فرمانروایان و سلاطین مسلمان محصور بود که در این موضوع نیز پزشکان غیرمسلمان نقش پررنگ‌تری داشتند.

در این دوره، مختصر تألیفات طبی نیز تشابه محتوایی بسیاری با آثار طبی گذشتگان داشت. در این شرایط و با سپری شدن دوران ترجمه، نقل و جذب آثار پزشکی دیگران (یونانی، سریانی، هندی) به زبان عربی که تا نیمه اول قرن سوم هجری ادامه داشت، نقش‌آفرینی و تأثیرگذاری آثار پزشکی یونانی در دو شکل رومی و عربی رو به کاهش نهاد و وجه مهم توسعه و تحول دانش پزشکی رخ نمود که همان تألیفات با محتوای نو و متفاوت از تألیفات طبی گذشتگان بود؛ برای مثال، تألیف کتاب الشکوک علی الجالینوس توسط محمدبن زکریای رازی باید علاوه بر نشان دادن اعتماد و

و اصول طب و طبابت در دو دوره ترجمه و تألیف است. یکی از الزامات تألیف و نوآوری، فاصله گرفتن از کل‌نگری و توانمندی در تشخیص تفاوت‌ها و شباهت‌ها و توان معادل‌سازی و معکوس‌سازی آن‌ها با هدف کشف روش جدید بود که به نظر می‌رسد پزشکان تمدن اسلامی در این زمینه پیشرو بوده‌اند. محمدین زکریای رازی با بهره‌مندی از این توان، موفق به تألیف کتاب مال‌الفارق خود شد؛ کتابی که در آن به چگونگی تشخیص بیماری‌های متفاوت با علائم بالینی یکسان به روش ابتکاری پرسش و پاسخ پرداخته است و در آن، بزرگ‌ترین مشکل پزشکان و بیماران را در این زمینه حل کرده است؛ چراکه نبود تجهیزات و ضعف تشخیص در تفاوت قائل شدن بین بیماری‌های مختلف با علائم یکسان عموماً منجر به شکست روند درمان با وجود صرف هزینه‌های بسیار می‌شد.

از این منظر، سایر اقدامات رازی در زمینه تألیف و نوآوری نیز قابل تحلیل است؛ چه زمانی که تشخیص افتراقی سرخک و آبله را بیان می‌کند و چه زمانی که به جای انسان، میمون را آزمایش می‌کند و نیز آنگاه که این‌سینا با درک کمبود مواد عالی بدن جوانی که اصرار بر ذبح شدن داشت و تلفیق آن با مبنای روان‌کاوی، عارضه رخ‌داده را برطرف کرد، همگی نشان از نگرشی دارد که نتیجه‌گیری آن، عدم تکیه و اعتماد کامل به روش و یافته‌های گذشتگان است. برخلاف برخی تألیفات عصر ترجمه و متأثر از آن عصر که به دلیل اتکا بر داده‌های طبیبی پزشکان تمدن‌های قبل از اسلام، روش‌های علمی و تجربی قابل اعتنا نداشتند که در مواردی حتی حاوی بهره‌گیری فراوان از طلسم و اوراد و ... بودند، پژوهش‌ها و قضاوت‌های مکرر و متعددی که معاصران غربی از جمله مایرهورف، پروفرو، اشپیس، دوپلر، اشتاین‌اشنایدر، کرواس و ... عالمانه یا عامدانه از زندگی و روش پزشکان دوره میانه تمدن اسلامی به‌دست می‌دهند، نشانی از بکر و نوآرانه بودن تألیفات آنان پس از گذشت قرون و اعصار است [۹].

## نتیجه‌گیری

اصول و مبانی طب تمدن‌های گذشته، به‌ویژه یونان که در

فرایند نهضت ترجمه و در سایه ورود دیرهنگام مسلمانان به دانش طب، پزشکی و سلامت، جوامع اسلامی را از نظر عمل و نظر تحت سیطره قرار داده بود، دیری نگذشت که با خیزش پزشکان مسلمان و آغاز کوشش‌ها و پژوهش‌های آنان، رو به افول نهاد و حکیمان مسلمان ضمن اعتراف به بهره‌مندی خود از داشته‌های طبیبی پیشینیان، به نقد آثار آنان پرداختند و با ورود به عرصه‌ای فراتر از نقل و ترجمه، یعنی تألیف و نوآوری، نظام نوین پزشکی را در تمدن اسلامی پایه‌گذاری کردند. آنان با تألیف حدود ۵۵۰ اثر علمی معیار و دارای شهرت جهانی، نقش برجسته‌ای در تحول این دانش و علوم وابسته ایفا کردند. این آثار و تألیفات که بیشتر محتوایی نوآورانه در زمینه آموزش پزشکی، شیوه‌های تشخیص و درمان بیماری‌ها، ابزار و تجهیزات، دایره‌المعارف‌های طبیبی، طبقات الاطباء، جانورشناسی و داشتند، طب و طبابت را از فضای ترجمه‌محور و مقلدانه سده‌های ابتدایی تمدن اسلامی خارج کردند و به آن شخصیت و ساختار مستقلی بخشیدند؛ شخصیتی با عنوان نظام نوین پزشکی در تمدن اسلامی که تا قرن‌ها پزشکی دیگر تمدن‌ها را معطوف خود ساخت.

## تشکر و قدردانی

پژوهشگران از معاونت تحقیقات و فناوری دانشگاه علوم پزشکی همدان و مرکز توسعه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای معارف اسلامی و علوم سلامت که طرح تحقیقاتی این مقاله را با حمایت خود به شماره ۹۸۱۱۰۸۸۴۵۷ تصویب کردند، تشکر و قدردانی می‌کنند.

## تضاد منافع

این مقاله تضاد منافع برای نویسندگان ندارد.

## ملاحظات اخلاقی

در جمع‌آوری داده‌ها اصل امانت‌داری رعایت شده است.

## سهم نویسندگان

نویسنده اول (جمع‌آوری داده‌ها، تجزیه و تحلیل، نتیجه‌گیری)، نویسنده دوم (جمع‌آوری داده‌ها)

## حمایت مالی

معاونت تحقیقات و فن‌آوری دانشگاه‌های حامی مالی است.

## REFERENCES

1. Ibn Khaldun A. Muqaddima. Tehran: book Publishing and Translation Agency; 1973.
2. Shourcheh B, Panjeh M. The Role of non-muslim physicians in the formation and development of medicine in islamic civilization: a statistical study. *Medical History*. 2020;11(41):43-51.
3. Meyerhof M. Global Thought and freedom of beliefs in the medicine of islamic civilization. Tehran: Reaserch Center for Islamic History; 2018.
4. Sabzevari MB. Rozat al- Anvar Abbasi. Tehran: Merath Maktoob; 2009.
5. Ibn Juljul S. Ṭabaqāt al-Aṭibbā' w'al-Hukamā' Tehran: Tehran University; 1970.
6. Ibn Qefti A. Tarikh al-Hukama. Tehran: University of Tehran; 1992
7. Ibn Abi Usaibia A. Uyūn ul-Anbā' fī Ṭabaqāt al- Aṭibbā. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2007.
8. Ibn Nadim M. Al-Fehrest. Tehran: Amir Kabir; 1987.
9. Sezgin F. Geschichte des Arabischen Schrifttums (History of Arabic Writings). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization; 2001.